

Артыкова Ж.А.

«МАНАС» ЭПОСУНДА АЧУУЛАНУУ ЭМОЦИЯСЫНЫН БЕЙВЕРБАЛДЫК
КАРАЖАТТАР АРКЫЛУУ БЕРИЛИШИ

Артыкова Ж.А.

НЕВЕРБАЛЬНЫЕ ФОРМЫ ВЫРАЖЕНИЯ ЗЛОСТИ В ЭПОСЕ «МАНАС»

Zh.A. Artykova

NONVERBAL FORMS OF EXPRESSION ANGRY IN THE EPIC «MANAS»

УДК: 398.22(575.2) (04)

Бул макалада «Манас» эпосундагы ачуулануу эмоциясынын бейвербалдык каражаттар аркылуу берилиши каралат. Бул эмоцияны туюндурган лексикалык топторго талдоо жүргүзүлөт. Эпосто ачуулануу башка эмоцияларга караганда басымдуураак колдонулган.

The article deals with nonverbal forms emotions angry expression in the epic "Manas". Analyzes the lexical meanings of these language components based on their use in the epic. And this emotion is often found in the epic than other emotions.

Адамдын терс эмоциясы көпчүлүк учурда, анын дүйнө таанымына, айлана-чөйрөгө болгон мамилесине жараша болот. Ошондой эле терс эмоцияда адамдын ички жана сырткы организмдинде сөзсүз түрдө өзгөрүү болот. Ал өзгөрүүлөр экинчи бир инсандын психикасына таасир этип, анын да кыймыл-аракетинин өзгөрүүсүнө түрткү болот. Мындай терс эмоцияны урушуу, каргоо, коркутуу, нааразы болуу сыяктуу абалдар пайда кылат. Албетте, бул абалдар адамзатынын жашоо-турмушуна кескин өзгөрүүлөрдү киргизип, көпчүлүк учурда жагымсыз шарттарды пайда кылат.

Адамдын терс эмоциясына: *жактырбоо, жаман көрүү, кыжырдануу жана ачуулануу* ж.б. кирет. Бул сезимдер пайда болгондо кандайдыр бир деңгээлде жаап-жашырып койсо болот, бирок эч качан баарын жаап-жашыра албайсың. Эмоциялык абалды беттин мимикалык жаңсоолору, көз-караштын өзгөрүүсү, колу-буттун, дененин кинемалалык кыймыл-аракеттерин байкап турган киши баарын айттырбай түшүнөт. Анткени, эмоция адамдын ички тили сыяктуу, адамдын жан дүйнөсүндө эмне болуп жатса, ошонун баарын кинемалык дене кыймылы менен жана просодикалык үн угумдары менен өзү кааласа да, каалабаса да берилээри бышык. Демек, адамдын сырткы кебете-кешпиринин көрүнүшү, денесинин кыймыл-аракети, ымдоо-жаңсоолору ою менен кошо сүйлөйт. Кыргыз тилинде бул эмоцияга байланыштуу *Адамдын ким экендиги – ачуусу келгенде билинет, Оң колуңдун ачуусун сол колуң менен бас* деген макалдар бар. Алардын мааниси боюнча ачуулануу адамдын жашоо-турмушуна кандай таасир этери таамай баяндалган. Манас эпосундагы ачуулануу абалынын кыргыз тилиндеги лексемаланышын карап жатып, ачуулануу психологиялык абалынын өсүү шкаласын кыскача сереп салалы.

Алгач адам жактырбайт, жаман көрөт, кабагын түйөт, үтүрөйт, кубарат, сурданат, кумсарат, түгү бетинен көрүнөт, акыраят, кыжырданат, кижигесин тырыштырат, тутулат, жинденет, ачууланат, жаалданат, каарданат деген сыяктуу эмоция уламдан-улам өөрчүп отурат. Ошол ачуулануу эмоциясынын ар бир абалдарына токтолсок:

Ачуулануу - өзүн-өзү кармай албай, токтоно албай жеңилип кетүү, сабырдуулук кыла албоо деген маанини берет [КТС 1: 169]. Бул сөздүн келип чыгышын карап көрөлү: *ачуу* - деген сын атоочко - *лан* атоочтон этиш жасоочу үнөмдүү мүчөнүн уланышы аркылуу этиш жасалып жатат. Тарыхый жагынан алганда, *-ла* жана *өздүк* мамиленин мүчөсүнүн (*-н*) айкалышынан түзүлгөн татаал морфема. Бул курандынын жардамы менен жасалган туунду этиштер жалпы жонунан кыймыл-аракеттин иштөөчүнүн өзүнө карата жумшалгандыгын билдирет: *ачуулан*, *тынчсыздан*, *кыялдан* ж.б. [Азыркы кыргыз адабий тили 2009: 383].

Аталган эмоциянын адам психологиясына өзгөчө таасир этери эпосто да жакшы эскертилген.

Ачуу деген бирөө бар,
Андап муну билип ал.
Ал тозоктун адамы,
Андап алгын сен дагы.
Ай, кыламын! – деп, жапырба,
Ачууң келсе сабыр кыл [СК], -

деп Бакай эр Манаска акыл айтып, оң колунун ачуусун сол колу менен баскын, ачуу душман акыл дос экендигине кеңеш берет.

Кыргыз тилинде *ачуулануу* түшүнүгү *жинденүү, каардануу, кыжырлануу* ж.б. терс маанидеги синонимдик лексемалар менен да аталаарына көбү болдук.

Каардануу – кыжыры келген, жинденген абал, ачуу, заар же ачуулануу, ачуусу келүү, каарын төгүү [КТС 1: 698]. Мисалы: *Деп ушинтип, эр Манас Эрдин кесе тиштенип, Кызыл чоктой көздөнүп, Шамал чыгып оозунан, Жалыны чыгып көзүнөн, Каарданан берениң, Кабылан Манас кырааның* [СК: 756] же, *Каарданан токтобой, Айдап баары балбанын, Камап кирди Коңурбай, Кайра тарткан коркогун, Карсылдатып кубалап, Сабап кирди Коңурбай* [СК: 820]. Бул кинеманын лексемаланышында тилибиздеги *каар* деген сын атооч сөзү негиз болду. *Каар*

сын атоочуна –лан этиш жасоочу үнөмдөө мүчөсү улануу менен жүрүп жаткан процесстин туюндуруп, ага –уу кыймыл атоочтун мүчөсү жалганып, өз алдынча образ түзүп, стилдик боек берип турат. Беттин мимикасын чагылдырганына да мисал бере кетели: Айза кармап шайланып, Кармашканды сойчудай, *Каар бетине айланып* [СК: 294].

Жаалдануу - каардануу, ачуулануу, жаалы келүү [КТС 1: 455]: *Жаалданып эр Манас* Кылычы жалаң алганы, Кыйып ийсем жанын - деп, Кыя багып калганы [СО: 1049], же: Жапакка ачуу келгенге *Жаалданып* калыптыр, Башына сары чалыптыр, Үстүнө кызыл жамынып, Арстандай чамынып, Ал мүнөзүн көргөндө Жан калбады жай алып, Жалаң кылыч таянып [СО: 1051]. Бир эле беттин түзүлүшү жаалданып өзгөрбөстөн, эпосто сөздүн да жаалы чыгаарын манасчы төмөнкүдөй баяндайт: *Ачуусу келе калганы, Жаалы чыкты сөзүнөн, Жалыны чыкты көзүнөн* [СО: 118]. Бул жерде да *жаал* деген абстракттуу зат атоочко –лан мүчөсүнүн уланышы менен этиш сөзү жасалуу менен, кыймыл-аракеттин түшүнүктүн ичти көздөй багытталышы, иштөөчүнүн өзүнө карата топтоштурулат да, кандайдыр бир сапаттык өзгөрүшкө дуушар болгондукту билдирип жатат.

Айбаттануу – бирөөнүн кол салышына, өкүмдүк, зордук кылышына каршы көрсөтүлгөн кайрат, каршылык [КТС 1:50]: Ошондо Айдаркан уулу эр Көкчө, *Айбаты журттан бөлөкчө* [СК]. Айбат менен караса, Алп кара куш сүрү бар [СО]. Бул бейвербалдык каражатты беттин мимикалары аркылуу ишке ашат да, көздүн, ооздун, кабак-каштын кыймыл-аракети активдүү болот. Бул жерде да *айбат* зат атоочуна, –лан атоочтон этиш жасоочу мүчө улануу аркылуу жасалып жатат.

Көркөм чыгармада берилген ар бир эмоция лингвистикалык жана паралингвистикалык каражаттар аркылуу аталат. Алардын номинациясы мындай учурда түз жана кыйыр мүнөзгө ээ. Көркөм чыгармада бул эмоция негизинен, конфликтүү жагдайда, окуяда, сүйлөшүүдө тиешелүү тилдик каражаттардын жардамы менен чагылдырылат [Колшанский 2010].

Көпчүлүк учурда терс эмоциялар эпосто каармандардын кеби аркылуу ар кандай тилдик жана тилдик эмес каражаттардын жардамы менен берилет. Ал эми ошол терс эмоциялардын пайда болушун, себебин бир гана чыгармадагы каармандардын мамилеси жана жагдай-шарт менен жакшы тааныш болгон каарман гана аңдап биле алат. Мындай учурда кептик эмес контекстти колдонуу муктаждыгы чыгат. Тилдик система бул жерде контекст менен тыгыз байланышта болот.

Контекст - эмоцияны чечмелеп берүүчү эң маанилүү база болуп саналат. Айтымды бир гана системага салынган жана грамматикалык түзүлүшкө ээ болгон тилдик белгилер аркылуу толук түшүнүүгө мүмкүн эмес. Бейвербалдык каражаттар да терс эмо-

цияларды тематикасы боюнча кенен туюндуруп бере алат. Бирок көпчүлүк учурда бейвербалдык каражаттар тилдик каражаттар менен бирдикте гана келет. Толук эмоциялык маалымат мындай учурда лингвистикалык жана мимикалык белгилердин системасынын айкашынан түзүлөт.

Контексттин максаты окурмандарга кандайдыр бир психологиялык абалды түзүп берүү экендиги байкалат. Ошону менен бирге эпостогу каармандарга жана жагдайга терс эмоциялык мамилени пайда кылат, башкача айтканда, ачуулануунун семантикалык мааниси эмес, прагматикалык аспектиси чагылдырылган.

Мисалы эпосто: *Анда Жакып кеп айтат, Ачууланым бек айтат*, деп берилип, пикир алышууда жана эпостун контекстинде *ачуулануу* бейвербалдык каражатты туюндурат. Адам ачууланганда беттин булчуңдары түйүлүп, кабагы түнөрүп, көздөрү акшыйган абалдагы ымдоо-жаңсоолор коштолот: *Атаа, олжоңдогон* кайран эр, Олоктоп тарткан ошол жер, *Ач арслан төштөнүп, Ачуусу келип түнөрүп, Алгыр бүркүт көздөнүп* [СК: 156]. Мында, ачууланган Жакыпты ач арстанга теңеши, бетке мимикалык бырыштарынын түшүшү, кабагынын саландап, түнөрүп турушу, көздөрү бүркүттүн көзүнө тенелип сүрөттөлүшү - тилибиздеги көркөм сөз каражаттарынын күчү болуп саналат. Манасчы да бул көрүнүштү көз жаздымга калтырбай синкреттештирүү менен берээри бышык.

Ал эми эмоцияны туюндурган паралингвистикалык каражаттар кээ бир учурда тилдик каражаттардын ордуна колдонулат. Мындай экстралингвистикалык каражаттардын эмотивдик функциясы - адресатка таасир этүү ыкмасы. Паралингвистикалык каражаттардын ичинен коммуникативдик подсистеманын негизин түзгөн жана вербалдык функцияны аткарган фонация, ымдоо, жаңсоо, дене кыймылдары болуп саналат.

Ачууланган кишинин **фонациялык** жактан да үнүнүн тону бийиктеп, диапозону кеңейип, көтөрүңкү абалда кыйкырып айтылат же сүйлөнөт. Ошол эле учурда сырткы келбети да өзгөрүлөт: *Деп ошентип Манас кан, Күп-күп этип күүлөнүп, Күркүрөп көк жал сүйлөнүп, Эки жакты каранып, Эзелден көк жал арслан, Эрди-мурдун жаланып, Каарданып тутулуп, Канкор тууган кырааның, Ач арсландай жутунуп* [СК: 205], бул жерде *күркүрөп көк жал сүйлөнүп* деген метафоралык каражат деп берилип жатат, б.а., арстандын коркунучтуу кебетеси, каардуу жырткычтыгы, күр-күр этип күрүлдөгөн доошу элестүү, образдуу, таасирдүү кылып чагылдырылган. Эпостон ачуулануунун фонация аркылуу берилиши төмөнкүдөй лексемалар аркылуу туюндурулганын көрөбүз.

Апырандоо – бапыранда, карбаластаган аракетте болуу, катуу-катуу оройлонуп сүйлөө [КТС 1: 129], ачууга алдырып, ызы-чуу түшүп, кыйкырып сүйлөп жаткандагы абал: Эмине болуп кетти?-деп,

Апыраңдабай баарыңар Айтынарчы кепти?-деп [СО: 57].

Күнүлдөө - күп-күп эте эте бакылдап сүйлөө, опурулуп бек-бек үн чыгаруу, ачууланган, эмоцияга алдырып, жинденген адамдан чыккан үн: Каарданып дүпүлдөп, Чымын жанын аябай, *Чындап арслан күнүлдөп* [СК: 580]. Коңурбай мындай дегенде, *Эсенкан турду күнүлдөп*, Оолуга түшүп түпүлдөп [СК: 770].

Бек сүйлөө - катуу, көтөрүңкү, бийик (үнгө, дабышка карата) [КТС 1: 255], бекемдеп, ныктап ачууланып жатканын сүйлөгөн сөздөрүнө түшкөн интонациясы, басымы аркылуу билдирүү: Анда Жакып кеп айтат, *Ачууланып бек айтат* [СО: 1107].

Өкүрүү - жини келгенде, ачууланганда бакырып кыйкыруу, катуу чамынып өкүрөңдөө [КТС 2: 347]: “Эмне качып турасың?!”-деп, *ошентип өкүрүп*, Алгаранын оозун кое берди Коңурбай [СК: 856].

Айкыруу – Каарданып катуу кыйкыруу, айкырык салуу [КТС: 56], Сыргак чукул барганда, Бээжиндин каны Коңурбай, *Качырып калды айкырып* [СК: 830]. *Айкырган үнү Алмаңдын*, Бузуп кетер өңдөнүп, Качырды көздөп түйүлүп, Эки көзү төрт болду [СК: 654].

Күркүрө- катуу чамынган күүлдөгөн же каарданган абалда болуу [КТС 2: 147], Мурун кеткен жылкымды, Ажыратып алам – деп, Коңурбай келет артынан, *Күндөй болуп күркүрөп*, Көрүп турду Алмамбет, Бүткөн бою дүркүрөп [СК: 682]. Көзүнөн өртү зыркырап, Сыр найзаны бек кармап, Жер айрылып дүркүрөп, *Азизкандын жалгызы келе жатат күркүрөп* [СК: 683]. *Аркасынан күркүрөп*, Алда канча кол менен Ай жаң-жуң сайып өттү эми [СК: 855].

Кыйкыруу – катуу үн чыгарып, бакыруу [КТС 1: 163], ачууланганда, жини келгенде үнү бийиктеп, үндүн тону аркылуу ачуусу келгенин билдирүү: Уй куймулчак Сарала, *уюлгутуп кыйкырып*, Кырып жүрөт Алмамбет [СК: 1852]. Каарды катуу баштады, *Кыйкырыгы таш жарыт*, Ошол турган балбанды, Кырып ийе таштады [СК: 112].

Айгай салуу – бүрөөнү чакырган же кандайдыр бир себеп менен дүрбөтүп чуу салган кыйкырык бакыруу [СК: 1852]. Жоокерлер душмандары менен салгылашып жатканда, ачууланганын билдирүү максатында, коркутуу үчүн, сүр болсун үчүн, көп болуп көрүнүү ниетинде да, жанындагы жоокер адамдарына дем бериш үчүн айгайлашып кыйкырып, ызычуу сүрөөнгө алышкан: *Алмамбет айгай салыптыр*, Алиги турган Көй баатыр, Алда эмне кылат-деп, Ачууланса бу калмак Баарыбызды кырат-деп [СО: 1030], же: Кыргыз чыгып алыптыр, *Кыйкырып айгай салыптыр* [СК].

Бакыруу – Үнүнүн бардыгынча кыйкыруу, катуу үн чыгаруу [КТС 1: 201], ачууланып, каарданып ураан чакырган кездеги үн угумдары жогорулап, бийиктеп отурат: Чылгый ичи өрт жанып, Чын найзаны колго алып, *Каарланып бакырып*, “Мөңдүлөп” ураан чакырып [СК: 107]. *Каарданып бакырып*, Жер

ченчисин чакырып, Зордуктап алып кетерин, Түбүнө чогуу жетерин [СК: 398].

Буркулдоо – бурк-бурк этүү, күүлөнүп-күчөнүү [КТС 1: 333]: *Буркурап түшүп күркүрөп*, Оозунан от чыгып, Козголбой турат эр Манас [СК: 750].

Сөзүнөн жаалы чыгуу – лексемасы аркылуу сүйлөп жаткан кеби ачуу, заар сөздөр менен айтылып, өтө бийик үн менен коштолгонун билебиз. Албетте, бул көрүнүш эң ачуулануунун, каардануунун жеткен чеги болуп саналат жана фонациялык каражаттын коштолушу менен шартталат. Бул жерде негизги маанини үн, тон ойнойт: Арстан Манас баатырдын Ачуусу келип калганы. *Жаалы чыгып сөзүнөн*, Жалыны чыгып көзүнөн [СО: 1029].

Бул аталган эмоциянын берүүдө адамдын ар бир дене бөлүктөрү ар кандай абалга өтөт. Төмөндө эпосто ачуулануу эмоциясын берүүдө катышкан, бейвербалдык каражатты түзгөн адам дене бөлүктөрүнө талдоо жүргүзөлү.

Баш тилдеги бейвербалдык каражаттарды түзүүдө эң активдүү катышкан дене бөлүктөрүнүн бири. Ошондуктан адам ачууланганда башы алды менен реакция берип, түрдүү кыймылдарга ээ болот. Айткандарыбыз далилидүү болуш үчүн төмөндө эпостон алынган тиешелүү мисалдардын негизинде карап көрөлү.

Баш чайкоо – бир нерсеге абдан ачууланып, кайгырып, өкүнүп турган абалы [КТС 1: 235]: *Атемир башын чайкады*, Ачуу келип бир катар, Мойнуна минди шайтаны [СО: 1108].

Башын койгулоо - *Өз башын өзү койгулап*, Өткөрө тилдеп Алмаңды, Ыйлап кетти Коңурбай [СК: 713].

Адамдын көзү ички эмоцияны чагылдырууда маанилүү рол ойнойт. Өзгөчө ачууланган абалда көздүн түзүлүшү өзгөрүп, адамдын жагдайга болгон мамилесин ачык, даана чагылдырат. Бул боюнча психологдор көптөгөн изилдөөлөрдү жүргүзүп келгени бизге маалым. Ал эми эпосто да каармандардын ачууланган абалын көз аркылуу чагылдырып берген, аны атаган төмөнкүдөй бир топ лексемаларды көрүүгө болот.

Көзүнөн жалын чыгуу – каарын төгүү, абдан ачуусу келүү, бирди көрсөтчүдөй болуп, жеп жиберчүүдөй болуу. Тилибизде көзүнөн от чыгуу, каары чыгуу синонимдик маанилеш сөздөр менен да колдонулат: Кан Балтайдын чубагы, *Көзүнөн жалын төгүлүп*, Баарысынын алдында, Бута бою бөлүнүп [СО: 808]. Арстан Алма баатырдын Ачуусу келип калганы. *Жаалы чыгып сөзүнөн*, *Жалыны чыгып көзүнөн* [СО: 1029].

Муну көрүп Манастын, *Каары чыгып бетине*, *Чаары чыгып көзүнө*, *Кошойго айтып калганы*. **Көздүн чаары чыгуу** - ачуусу келе түшүү, ачуусу кармай калуу. Накыл кептин тутумундагы *чаар* фарсынын *жар* деген сөзүнөн өзгөрүлүп калган. *Жар* - ачуу, каар; туталануу. Кыргыз тилинде жалгыз колдонулбайт, *чыгуу*, *чыга түшүү* деген этиш сөздөр

менен дайыма бирге жүрөт. Адамдын ачуусу көзүнөн гана билинет, ошон үчүн кыргыздар *көз-жандын айнеги* деп таамай айткан. Аттын ачуусу кулагынан билинет. Качырып тиштээрде ат кулагын артына жапырат. Иттин ачуусу куйругунан билинет. Ит корккондон куйругун төмөн түшүрүп жиберет. Кайратына келгенде куйругуна чыгарак кылып ороп алат. Мына ушундан кыргыздар адамдын көөп турган кезин *чагарактап турган кези* деп сыпаттайт. Бул сүйлөм *итче куйрукту төрт ороп, чагарактап турган кези* дегенди кыскартып, жылмалап айтканы [Карасаев 1982: 192].

Эки көзү алактоо – адамдын ички сезими уйгуйгуй болуп, тынчсызданып, эки көзү кайнап, жинденип, каары көзүнөн көрүнүп тургандагы абал: *Алактаган эки көз* Өрттөй кайнап чекчейип, Каары бөтөн көрүнүп [СК: 139].

Көзү кызаруу – аябай ачуулангандын жеткен чеги катары каралат, каарданган эмоционалдык абалдын берилиши: Тикирее каранып, *Көзү кызыл өрт болду*, айкырган үнү Алмаңдын, Бузуп кетер өңдөнүп [СК: 654].

Ачуудан көзү айлануу– жинигип туталанганда, кыжыры кайнагандагы абалдын лингвистикалык каражаттар аркылуу берилиши: Калкындан азган капырсың, Казакка кантип батырсың, *Ачуудан көзүн айлантып*, Алмамбетке аны айтып [СО: 1027].

Көзү жайноо – аябай ачууланганда, көз тоголоктошуп, чоңоюп, жайылган абалга келиши: Тегерегин карабай, Теги жанын аябай. *Өрттөй көзү бек жайнап*, кан ичмеси чын кармап. Майлаган буудай жүздөнүп, Күүгүм туман көздөнүп, *Өрттөй көзү бек жайнап*, Кан ичмеси бек кайнап [СК: 80].

Көзүнөн өртү зыркыроо – аябай ачууланган абалын биринчи кезекте адамдын көзү түздөн-түз чагылдыраары бышык. Бул жерде метафоралык да, түз маанилик да катышып жатат. Текст ичинде ачууланды, жинденди ж.б. көрүнүштү көркөмдүк иретинде күчөтүү аркылуу берилет, бирок чындыгы да бар экендиги талашсыз. *Көзүнөн өртү зыркырап*, Тиштешип тиши быркырап, Кабыргасы качырап, Коңурбайды бет алып, Келе жатат күркүрөп [СК: 683].

Көзү бөлүнүү - заар, каары көзүнөн көрүнүп турганы: Көрчү болсоң Жолой кан Көк жолборстой чамынып, *Бөрүдөй көзү бөлүнүп*, Бөтөнчө сыры көрүнүп, Кабагы тайыз, Заары күч, Бул каапырдан күдөр үз [СК: 142]. Карышкырдын жалаңдаган сүрү көзү аркылуу өткөн сыяктуу, караңгыда көзү жыттылдап өзү көрүнбөсө да, көгүш тартып каардуу көзү алыстан эле көрүнгөнүн берип жатат.

Көзүнөн жалыны чыгуу - каардануу, жаалдануу: Ачуусу келе калганы, *Жаалы чыкты сөзүнөн*, *Жалыны чыкты көзүнөн* [СО: 118].

Көздүн ар кандай абалын чагылдарган да сөздөр бар. Тагыраак айтканда, көз карашты сыпаттап, көздүн чоңоюу, кичирейүүсүн атаган да лексемалар ачуулануунун деңгээлин көрсөтүп, эпостун ыр саптарына андан да элестүү, таамай, көркөмдөтүп берүү

менен андан да ары маңызын тереңдетип ачуусуна көмөк түзгөн.

Чакчаюу – көзү тостое чыгып чакырайып көрүнүү, чакчаюу, чакчайып кароо [КТС 2: 696], аябай ачуусу кайнап, жинденгенин көзүн чекчейте кароо ымдоосу менен берилет: *Көзү кайнап чакчайып*, Айбалтадай муруту Бөлөк-бөлөк бириндеп, Алөөкөнүн Коңурбай, Келе жатат жакындап [СК: 788].

Чекчейүү - кадала кароо, тикирейе кароо, көзүн чекирейтип тирмие кароо [КТС 2: 721], ачууланып, каарданып турган абалы: *Өрттөй кайнап чекчейип*, каары бөтөн көрүнүп [СК: 139].

Акыраюу – көздү чоң ачып бакыраюу, жаман көрүп алая кароо [КТС 1: 85]: *Акырая бир карап*, Ачууланып калганы [СК]. Алгыр бүркүт көздөнүп *Акырая караган*, Астында аты карагер, Айбаты катуу бу бир эр [СО: 181].

Эпосто көздүн мындай өзгөрүшүн атаган сөздөр окуянын жүрүшүн, каармандардын ар кандай жагдай-шарттардагы психологиялык абалын ачып берүүдө активдүү роль ойногону көрүнүп турат.

Адамдын көзү менен катар эле **кабагы** да маанайды берүүдө өзгөчө мааниге ээ. Кыргыз тилинде буга байланыштуу кабагы салыңкы, кабагы ачык, кабагы бүркөө, кабагым-кашым дебей, каш-кабагы өзгөрүү деген сыяктуу туруктуу сөз айкаштары бар. Булардын бардыгы адамдын маанайын, психологиялык абалын туюндурган сөздөр экени көрүнүп турат.

Эпосто ачуулануу түшүнүгүн берүүдө *кабакка* байланышкан төмөнкүдөй сөздөргө, сөз айкаштарына күбө болобуз.

Кабагын түйүү - кабагы бүркөлүп, жактырбагандай, ачуулангандай, сабыры суз, түнөрүңкү абалда болушу [КТС 1: 701]. *Түйүлүптүр кабагың*, Карап туруп түрүңдү, Адам көрсө өлгүдөй, Азыркы айбат сүрүңдү [СО: 1052]. Жапак жүрөт күүлөнүп Жаалданып сүйлөнүп, Ачууланып эр Манас Аларга *кабак түйүптүр*.

Кабагы бийик болуу - *Кабагы бийик, өңү саз*, Каары башка заары күч Ушул тонду кийгенде Карай албай жүзүнө Сыргактын көзү уялып, Жактырып турду Алмаңды [СК: 260].

Кабагын карыш салуу - Малдан келдиң сабылып, *Кабагың карыш салынып*, Көзүңдөн агат кара жаш, Дагы кандай шумдук табылып? [СК: 360].

Ачуулануу жагдайында пикир алышуу учурунда адамдын дене бөлүктөрүнүн ичинен **ооз** да бейвербалдык каражаттардын курамын толуктайт. Эпосто оозго байланыштуу төмөнкүдөй сөз тизмектерин көрүүгө болот:

Оозу-мурдун жалануу – көбүнчө эриндерин, уурттарын ж.б. тил менен жалмалоо, жалоо, тилдин учун тийгизүү кыймылы менен сугалактанган, жутунган, демиткен абалда болуу, жалмандоо түшүнүгүн берет [КТС 1: 477], жиниккенде, жинденип чамыгандагы баатырлардын сүрүн, кыжырланганын ушул кыймыл-аракет менен берип образдарын манасчыларда ачып көрсөткөн: *Оозу-мурдун жаланып*,

Арсландай айкырып, Айдап жүрөт эр Сыргак [СК: 843].

Оозу араандай ачылуу – алкымы, оозу чоң ачылып, айбаты көрүнүү: *Араандай оозу ачылып*, Алып ийчү эмедей Андып турат сур жолборс, Ар мүчөсүн карасаң - Арслан сыны көрүнөт [СК: 146]. Бул сөз айкашында биринчи компоненти *араандай* деген сөз экинчи компонентиндеги кыймыл аракетти сыпаттоо, салыштыруу аркылуу берилип жатат.

Каарданганда, ачуулангандагы адамдын жүзү **муруттун** кыймыл-аракети аркылуу да берилет: *Ти-тиретти журтту, Тикирейтип мурутту* Сакалы саадак кабындай, Муруту Букар шабындай [СО: 1051].

Ооз көндөйүндөгү органдардын ичинен **тиш** бейвербалдык каражаттар катары ачуулануу эмоциясында көбүрөөк колдонулат: *Каалгадай кашка тиш. Эми калайыктап башка тиш, Кашкайып чыгып алыптыр* [СК: 756].

Тиштениүү - тиштерин бек бири-бирине бекем такап кысуу, үстүңкү тиштери менен астыңкы эрдин кыса тиштөө. Ачуусун тыйып кармануу, чыдоо [КТС 1: 558]: *Көзүнөн өртү зыркырап, Тиштенип тиши быркырап*, Кабыргасы качырап, Коңурбайды бет алып, Келе жатат күркүрөп [СК: 683]. Алмамбет жетип тиштенип, Ал да келип бир сайды [СК: 755].

Эрдин тиштөө же **эрдин кесе тиштөө** – ызырынуу, кекенүү, бирөөгө карата ичинде кек сактап жүрүү [КТС 1: 859]: Каарданып берениң, Кабылан Манас кырааның, *Эрдин кесе тиштенип*, Кызыл чоктой көздөнүп, Шамал чыгып оозунан, Жалын чыгып көзүнөн [СК: 756].

Ал эми адамдын **колу, манжалары, муштуму** оң жана терс эмоцияны чагылдырган бейвербалдык каражаттар катары пикир алышууда кеңири колдонулат. Эпостогу ачуулануу эмоциясы кол аркылуу төмөнкүдөй берилген:

Колун силкүү - бир адам экинчи адам менен учурашкан сыяктуу кол берет, бирок колунун болгон күчү менен жулкулдатып, силкилетип, ачуусун, кегин же жинденгенин билдирүүсү: *Кармап колун Көкчөнүн, Кан Алмамбет силкиптир*. Калбаны катуу баштады, *Силккенинде оң колду*, Үзүлүп кете жаздады, Көк сүлөөсүн кундуз, Учуп түштү баштагы [СО: 1033].

Муштоо – муштуму менен уруу жинденгенде, ачууланганда өзүн кармана албай муштуму менен муштап жиберүү: Канкордугу мынчалык Каң дедире Дөңгөнү *Муштап келип жиберди* [СК: 139].

Ачуулануу эмоциясын берүүдө жогоруда белгиленген дене бөлүктөрүнөн башка адамдын жүзү өзгөчө көрүнүшкө ээ болот. Андагы өзгөрүүлөр кыргыз тилинде ар кандай сөздөр менен аталат да, эпосто көркөмдүүлүк каражатын түзүп турат. Адам ачууланганда алды менен жүзү кубарып, өңү өзгөрүп башка бир абалга өтөт. Мындай абалга байланыштуу сөздөр эпосто бир топ берилген.

Кубаруу - аябай ачууланганынан өң-алакеттен кетүү, кубарып-кумсаруу, купкуу болуу [КТС 1: 87],

аябай ачууланган эмоциалык абалда адамдын жүзү, өңү да өзгөрүлүп турат. Ошол бейвербалдык каражаттын берилиши аркылуу адамдын жинденип турганын түшүнөбүз: *Кургап калган чөп өңдүү Ушалап эрди салганмын! Жүз миң аскер келсең да, Жутармын чайнап тойбосмун* [СО: 213].

Каны качуу – өңү кубарып-кумсарып кетүү, купкуу болуп, аябай ачуусу келүү [КТС 1: 765]: Каарданып берээниң, Кабылан Манас кырааның Сыр найза алып колуна, *Каны качып этинен* Качырып келди Мадыны [СК: 756].

Өңү бузулуу- бир нерсеге катуу кыжырланган, ачууланган, кыжаалат болгондо, кыйналган учурда өзүн башкача сезип, өзгөрүлө түшүү. Мисалдан карап көрөлү: *Жуучу келдим дегенге, Өпкөң мынча кысылды, Өңүң мынча бузулду*, Кыялыңар мурунтан, Кызга жуучу келгенди Кырып жүргөн шекилдүү [СО: 1107].

Сурдануу – түсүн үйрүү, ачуусу келип кумсаруу [КТС 2: 461]: *Буудай өңдүү кызыл жүз, Буластаган Алмамбет, Буурканып сурданып* [СО: 1047]. Сыпатына тааныбай *Сурдандаңар бир далай*, Кишинин түрүн биле албай, *Кирдеттинер бир далай* [СО: 1118].

Кабаруу – ачуулануу, кыжыры кайноо, каардануу: Каарданып дүпүлдөп, *Кабарып, төрөң турганы* [СО: 1052], *Кабарыган түсүңдөн*, Калкында акыл калбады [СО: 1052].

Кабарыган түсү - ачуулануу, кыжыры кайноо, каардануу [КТС 1: 701]: *Кабарыган түсүңдөн*, Калкында акыл калбады. Бир миң киши кыруучу, *Куршугунуз кармады* [СО: 1052].

Мындан тышкары эмоция конкреттүү бир дене бөлүгү аркылуу гана берилбестен, адамдын жалпы сырткы көрүнүшү аркылуу да берилет. Башкача айтканда, адамдын турган турпаты, чачы, басканы жана башка ушул сыяктуу кыймылдары анын канчалык деңгээлде ачууланып жатканы тууралуу маалымат бере алат. Манасчылар эпосто каармандардын каарданганын угуучуга жеткирүү үчүн тилибиздин бай элементтерин колдонгонун баамдоого болот. Алсак, адам кимдир бирөөгө же кандайдыр бир нерсеге ачууланганда үтүрөйүп, керсейип, кайкайып ж.б. абалда болушу мүмкүн. Мына ушул сыяктуу абалдар эпосто төмөнкүдөй бейвербалдык каражаттар менен берилген:

Үтүрөйүү - Жаман көз менен карап, кабак бүркөө, кабак чытуу, түнөрүү [КТС 2: 673]: «Үтүгүңө шоодай!» - деп, *Үтүрөйүп бу калмак*, Үксөңдөгөн бу калмак, Үксөңдөгөн куу калмак, От бербеди балага [СО: 52].

Ойку-кайкы бастыруу – толкун сымал, өйдө-ылдый закымдап, бир жерде турбай атын бастыруу. Ээлигип-дээлигип, ачууланган эмоционалдык абалында адамдын каны кызып, бир жерде тынч алып олтура албай, ары-бери ойкутуп-кайкытып атты бастыруу: Астындагы Ачбуудан *Ойку-кайкы бастырып*, Жайсаңдын жанын чыгарып, Каарланып шаштырып, Кайран Жолой канетет [СК: 141].

Түктөнүү - каарданган көрүнүштө болуп, кабагын бүркөө, беттен жинденгенден серт көрүнүштө болуусу: Эрдин кесе тиштенип, Эки көздөн от чыгып, *Ажыдаардай түктөнүп* [СК: 714].

Куригуу – ачууланган кишинин дене мүчөсү жыйылып, тырышып турган абалы: Бир миң киши кыруучу, *Куригууңуз кармады*, Бирге жүргөн кырк баатыр, Биринин эси калбады [СО: 1052].

Какаюу – бой көтөрүү, кейкейүү, кекирейүү, менменсинүү [КТС 1: 732]: Кежиге чачы үксүйүп, *Каары келип какайып*, кармашаарга жан таппай, *Каары күчтүү каапырга* [СК: 137].

Кайкаюу – бой көтөрүү, менменсинүү, теңине албоо, теңсинбөө кыйынсынганда, бирөөнү жектегенде, урушуп турганда, каарданганда, боюн өйдө көтөрүп, жанындагы адамды үстүнөн карап, тикирейип, кайкаган абалда турушу [КТС 1: 719]: *Каарын төгүп кайкайып*, Канча жерден алымын, Алып турду Алөөкө [СК: 48].

Кежигесин кержейтүү - желке-моюндун арт жагын кейкейтүү, чалкалатуу кыймылы менен ачуусу келүү, кыжыры кайноо, жактырбай, тырчыноу, көңүлү бузулуу деген маанини билдирет: Калайман баштап чыр салды, Үйүң күйгүр бул бурт, Кейишти кечээ баштады. *Кежигесин кержейтип*, Ат кылып биттеп таштады [СК: 141].

Бели артына бекчейүү - далысы бүкүрөйгөн, бели артына кеткен абал, аябай жаалданган адам түз турбастан бир аз эңкейген абалда болуп, башы алдыга жүткүнгөндөй түр көрсөтүп, ал аркылуу көңүлү аябай бузулуп, ачууланганын билдирет: Берен Манас султандын *Бели артына бекчейип*, Алактаган эки көз өрттөй кайнап чекчейип, Каары бөтөн көрүнүп [СК: 139].

Кежиге чачы үксүйүү - жаалы чыгып, ачууланган адамдын абалы: *Кежиге чачы үксүйүп*, Каары келип какайып, Келе жатат түктөйүп [СО: 564].

Үрпөйүү - сексейген, үрпөйгөн, үксөйгөн көрүнүштө болуп, ачуусу келүү, ачууланып урушуу маанисинде берилген [КТС 2: 671], Түсү кетип түктөйүп, *Түгү чыгып үрпөйүп*, Каарданып дүпүлдөп, Чындап арслан күпүлдөп [СК: 580].

Үксүйүү - *Кежиге чачы үксүйүп*, Каары келип какайып, Кармашаарга жан таппай Каары күчтүү каапырга, кайраты толук эр экен [СК: 137]. *Жеп ийчүдөй үксөйүп*, Качырган каман төштөнүп, Алуучу аюу көздөнүп [СК: 143].

Чачы сүксөйүү – *Төбө чачы сүксөйүп*, Жеп ийчүдөй үксөйүп, Качырган каман төштөнүп [СК: 143].

Октолуу – окторулуу, атырылуу, алга катуу умтулуу [КТС 2: 302], ачууланып, демиткенде, жинденген эмоциялык абалды дене-бойдун турган турпаты да коштоп, акырын гана кыймылдабастан, аткан октой атырылган кыймыл-аракет коштойт. Бул көбүнчө баатырларга, эр-азамат жигиттерге таандык кыймыл болуп саналат: Кара чаар жолборстой, *Карасаң Алмаң октолуп*. Алиги турган көй баатыр, *Бирин-бири көздөдү*. Баарысы батпай токтолду, Кө-

рүнгөн кебин айтууга, *Ажыбай чечен октолду* [СК: 174].

Качыруу – кол салуу, тиш салуу [КТС 1: 808]: ачууланганда душманына кол салуу үчүн умтулган дене-бойдун кыймылы, бул жерде карама-каршысынан бет келип качыруу кыймылы берилип жатат, б.а. проксемикалык кыймылдын, аралыктын катышы каралып жатат: Келберсиген Коңурбай, Алгарага камчы уруп, Каарданып бакырып, *Сыргакты беттеп качырып* [СК: 854].

Чамынуу – жулунуу, жулкунуу, атырылуу, күүлөнүү [КТС 2: 702]: Ок жалынды октолуп, *Арсландай чамынып Ак жолборстой чамынып*, Айкырып атка мингенде [СК: 661].

Жулкунуу – алкынуу, булкулдап албууттануу, алга карай обдула умтулуу, катуу булкуп-силкүү, катуу кыймылга келтирүү, ачууланып турганда чамынып атырылган абалда болуу [КТС 1: 590]: Деп ошондо Каныкей, *Каарданып жулкунуп*, Кармап турду баланы, Кое бербей булкунтуп [СК: 938]. Же: Кечилдин каны Коңурбай, *Келе жатат жулкунтуп*, Алгарасын булкунтуп, Катынын кара баскандай, Астынан жоосу качкандай [СК: 859].

Булкунуу – жулунуп-жулкунуу, алкынып буркан-шаркан түшүү, албууттануу, силкинүү, кескин тартылган, булкунган кыймылда болуу: *Жулкулдашып булкушуп*, Кийим калбай үстүндө, Ат үстүндө силкишип, Качырышып киришип [СК: 754].

Жулкушуу – күч менен катуу тартуу, булка тартуу, урушуу, тарткылашуу, жулмалашуу [КТС 1: 590]: Ичи кайнап өрт болуп, Улак кандын Сыргагы, *Коңурбай менен жулкушуп*, Бир жеңишип көрөм, - деп [СК: 689].

Ээленүү - кызуу, токтоо бербөө, чыдамсыздануу, токтоно албай күүлөнүү, ачууланганда, буркан-шаркан түшүп албууттанып турганда, эч бирөө токтото албай, ээ-жаа бербей ээленип туруусу: *Ээленип Манас булкунуп*, Эри өлгөндөй жулкунуп, *Ээленип турган туйгунун*, Ач арсландай жаланып, каарданып булкунтуп [СК: 258].

Тутулуу - өзүнөн-өзү бир нерсеге ачууланып, жини келип, түнөрүү, кабагын ачпоо, себебин айтпай эле туталана берүү: Эки жакты каранып, Эзелден көк жал арслан, Эрди-мурдун жаланып, *Каарданып тутулуп*, ачарсландай жутунуп [СК: 205].

Сүйлөнүү - жемелөө, жекирүү, ачуулануу [КТС 2: 466], *Анда Манас сүйлөндү*: «Акылың жок, жер Көкчө. Көптөн коркуп турбачы, Көөсөрлүк кебиң кылбачы!» [СО: 129]. Жете электе Манаска *Жеп ийчүдөй сүйлөнүп* [СК: 138].

Сакалын жулкуу – Ачууланып бай Жакып, *Сакалын жулуп алганы* [СО].

Жакасынан алуу – ачуусу келгенде урушуп кеткен адамдын жакасынан бучкактап кое бербей, асылып, салгылашып, мушташып кетиши. Кылыч менен чабышып, Чукул кирип келгенде, *Жакасынан алышып*, Ат үстүнөн тартышып [СК: 815].

Ачуулануу эмоциясын улуттук өзгөчөлүктү чагылдырган да кыймыл-аракеттер менен берүүгө болот. Тагыраак айтканда, өзүнчө подтексттик мааниге ээ, кыргызга гана тиешелүү иш-аракеттер да ачуулануу эмоциясын чагылдырып турат. Эпосто мындай бирдик катары *камчы сүйрөп кирүү* деген бейвербалдык каражат кездешет. **Камчы сүйрөп кирүү** – ачууланганын, жинденгенин, билдирүү. Үй ээси менен келише албаган, уруш, жаңжал чыгаргысы келген камчысын колунан түшүрбөй кыйкымдуу учурду күткөн адам [КТС 2: 665]: Айыбына Манасты Ошол бурут бербесе, *Камчы сүйрөп киргиле, Кызыталак буруттун Как куйкасын тилгиле* [СК: 120].

Эпосто ачуулануу эмоционалдык абалында бир эле учурда каармаандын сырткы келбети, өң-түсү, дене абалы, колу-буту, үн каражаттары өзгөргөндүгү тууралуу да саптар бар. Мисалы: *Дөөдүр алпы сүйлөндү, Балбанды кудай урганы, «Үтүгүңө шоодай» - деп, Төбө чачы үрпөйүп, Каарланып күүлөнүп, Кан Манаска сүйлөнүп* [СК: 112].

Кыргыз тилинде адамдын ачуулануусу көркөмдөлүп, **фразеологизмдер** аркылуу да туюнтулат. Мындай туруктуу сөз айкаштары эпостогу окуяларды, каармандардын сезимин берүүдө да колдонулган.

Жанына киши жолой албоо, жанында жалгыз киши жок – деген фразеологизмдери аркылуу, ал кишинин айбаттуу, каардуу, ачуулуу экенин, эч бир адамдын даап жолой албашын туюндуруп жатат. Бул жерде бейвербалдык каражаттын проксемикалык түрү колдонулуп, башкача айтканда аралыктын сакталышы, бир адам менен экинчи адамдын аралыкка болгон катышы көрсөтүлдү: *Жолугарга бир жан жок, Жолун тосор тири жан жок, Каарына тура албай, Кача берди казактар* [СО: 1034].

Каарын төгүү, каарына алуу – деген фразеологиялык сөз айкаштары аркылуу да тилибизде колдонуу менен аябай ачуулануу, буркан-шаркан түшүп жаалдануу, каны кайноо деген түшүнүгү берилет [КТС 1:699], *Каарына алганын, Тизесин жерге бүгүлтүп, Кыйыгына тийгенин, Өдөө-төмөн жүгүртүп* [СК].

Оозунан заары төгүлүү - ачууланганда оозунан адамдын беделин түшүргөн ачуу сөздөрдүн чыгышы: *Оозунан заары төгүлүп, Желигип долу бакырып* [СК: 501].

Түгү бетинен көрүнүү - каарданганда, аябай ачуусу келип түнөргөндөгү адамдын бетинин сүрөттөлүшү: *Катынын кара баскандай, Түгү беттен көрүнүп, Түрү жылан өңдөнүп, Бетинин баары түктөйүп* [СК: 859].

Төбө чачы үрпөйүп – жини келип, ачууланып, каардангандагы адамдын тышкы көрүнүшүн ашыра өтмө мааниде берилиши: *“Үтүгүңө шоодой деп,” Төбө чачы үрпөйүп, Каарланып күүлөнүп, Кан Манаска сүйлөнүп* [СК: 112].

Тили менен үркүтүү - жаман сөздөрдү сүйлөө, урушу, ачуу сөздөрдү сүйлөө: *Эр Манастын кырк*

чоро, илге келген адамды тили менен үркүтүп, Тилге келбес адамды, Кылыч менен коркутуп [СК: 799].

Жалпы эпостун мазмунунда каармандардын ачууланганы көбүнчө *кан ичмеси кармады* деген туруктуу сөз айкашы аркылуу берилет: *Мээнеттүү жандан күч чыгып, Бетинен тике түк чыгып, Арсландай көзү жайнады, Кан ичмеси кармады* [СК: 565].

Эпостогу окуяны айтып жаткан манасчынын колунун, денесинин, бети-башынын, көзүнүн кыймыл аракети, ымдоо-жаңсоолору менен катар үндүн өзгөрүшү эпостогу каармандын эмоционалдак абалы берилип, күзгү катары чагылдырылып турат. Мисалы: *“Нак өзүнө кошо байла!”-деп, Айгайды алар салганы, Аны көрүп Манастын Ачуусу келе калганы, Жаалы чыкта сөзүнөн, Жалыны чыкты көзүнөн,- деген саптарды айтып жатканда манасчы: “Нак өзүнө кошо байла!”-деп- деген сөзүн монотондуу баяндабастан, сөзсүз түрдө үнүн жогору көтөрүп, басым түшүрүлүп, эмоция менен айтылса, *Жаалы чыкты сөзүнөн, Жалыны чыкты көзүнөн,* - деген жерде Манастын ошол кездеги ачуусунун келгенин, кыжыры кайнап турган абалы манасчы өзүнүн үн угумдарынын өзгөрүшү аркылуу, көзүнүн кыймылы аркылуу эң жогорку деңгээлде чагылдырат. Дасыккан манасчыны эл да окуяны жөн гана баяндоосунан, же жатка айтуусунан баалабастан, ушул манас айтуучулук өнөрүн бейвербалдык каражаттардын туура пайдалануу менен ийинине жеткирип аткарып, чагылдырып берүүсү, окуяга угармандарды сүнгүтүп тартып алуусу аркылуу да бааланып келет.*

Жыйынтыктап айтканда, терс эмоциянын бири болгон ачуулануу эпосто ар кандай тилдик каражаттар менен чагылдырылган. Ал эми паралингвистикалык каражаттардын жардамы аркылуу көркөм чагылдырып эпостун мазмунун арттырганын көрөбүз. Ачуулануу эмоциясын берүүдө текст ичинде бейвербалдык каражаттардын номинациялары катары төмөнкүлөрдү көрсөтө алабыз: *кабагын түйүү, түнөрүү, муруту тикирейүү, түгү беттен көрүнүү, каарданып тутулуу, күүлөнүү, жалыны чыкты көзүнөн, кызыл чоктой көздөнүп, жаалданган эки көз, акырая кароо, камчы сүйрөп кирүү, жулкунуу, булкунуу, колун шилтөө, ээлигүү, оолугуу, каарданып чыңдануу, күпүлдөө, каарын төгүп кайкайып, кезигесин кержейтүү, ойку-кайка бастыруу, оозунан заары төгүлүү, жаалы чыгуу сөзүнөн, айгайды салуу, кыйкыруу, бакыруу, акыруу, айкыруу, күркүрөө, каарданып бакыруу, башы алдыга жүткүнүү, башын чайкоо, көзүнөн жалыны чыгуу, ачуудан көзүн айлантуу, көзү жайнап сөгүлүү, көзүнөн оту шыркыроо, эки көзү от болуу, эрдин кесе тишенип, караруу, бозоруу, сурдануу, этинен каны качуу ж.б.*

Издөөнүн жүрүшүндө терс эмоциялардын ичинен ачуулануу - эпосто өтө кеңири кездешкен бейвербалдык каражаттардын бири экенине күбө болдук.

Адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тили.- Б.:2009.-928б.
2. Городникова М.Д. Эмоциональные кинемы и их номинации.- М:1980
3. Колшанский Г.В. Паралингвистика.М.:2010.
4. Кыргыз тилинин сөздүгү. Биринчи бөлүк. -Б.: «AVRASYA PRESS», 2011. 880б.
5. Кыргыз тилинин сөздүгү. Биринчи бөлүк. - Б.:«AVRASYA PRESS», 2011.-891б.
6. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. С.Орозбаковдун варианты боюнча. КРУИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту. Түз.: С.Мусаев – Б.: Хан-Теңир, 2010.-1840б.
7. Манас: С.Каралаевдин варианты б-ча / Түз.: А.Жайнакова, А.Акматалиев.- Б.: «Турар», 2010.-1008б.
8. Пиз А., Пиз Б. Язык телодвижений. “Эксмо”М.:2012

Рецензент: д.филол.н., профессор Садыков Т.
